

SOVYET ASKERİ ENDÜSTRİYEL KOMPLEKSİ VE SOSYAL İKTİDAR

SOVIET MILITARY INDUSTRIAL COMPLEX AND SOCIAL POWER

Özgür BUDAKⁱ

Öz

Askeri endüstriyel kompleks kavramı bütçeden yapılan askeri harcamaları arttırmak ve daha büyük pay elde etmek için sanayi kuruluşları, laboratuvar ve üniversiteler ile bürokrat ve siyasal yapıcılar arasında kurulan gevşek bir ittifakı işaret etmektedir. Soğuk savaş yıllarında kapitalist olmayan toplumlarda, özellikle Sovyetler Birliğinde askeri endüstriyel kompleks üzerine çalışmalar sınırlı kalmıştır. Doğu bloğunun yıkılmasından sonra arşivlere ulaşım ile Sovyet modelinde askeri endüstri üzerine çalışmaların sayısı artmıştır. Bu çalışmada tarihsel sosyolojik perspektiften Sovyet toplumundaki elit dinamikleri, popüler militarizm ve sosyal hiyerarşinin oluşumunda askeri sanayi ve bunun etrafında inşa edilen iktidar yapılarının rolü gösterilmektedir. Kurumsal yapı olarak savunma sanayisinin dönüşümü, bürokratikleşme ve sovyet kentleşmesi dinamikleri arasındaki destekleyici ilişki devletin savaşa hazırlık süreçlerinin toplumsal iktidarı nasıl şekillendirdiği analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Popüler Militarizm, Soğuk Savaş, Sosyal İktidar, Sovyetler Birliği

Abstract

The military industrial complex concept points out the power network and loose alliances between policy makers, technology laboratories, universities and industrial corporations aiming to extract greater resources from the state driven military programs and extensive budget. During the Cold War, studies on the nature of the military industrial complex in the Eastern Bloc, particularly the USSR, were somewhat limited. However, a revival of interest over the Soviet defense industry and the political economy of the Soviet society can be seen after the collapse of the Soviet regime and the opening of the archives. This study aims to demonstrate the elite dynamics, popular militarism and social hierarchy within the Soviet society shaped under the demands of the military industry and the corresponding power networks from a historical sociological perspective. It will also analyze how state sponsored war preparation effects the social power by looking at the intertwined nature of the institutional evolution of the defense industry, bureaucratization and urbanization.

Key Words: Popular Militarism, Cold War, Social Power, Soviet Union

1. GİRİŞ

Tarihsel perspektiften bakıldığında askeri endüstriyel kompleks (AEK) kavramının ilk kez kamuoyuna yönelik olarak kullanıldığı an başkanlık dönemi sona eren Dwight Eisenhower'ın 17 Ocak 1961'de yaptığı veda konuşmasıdır. Bu konuşmada Eisenhower yurttaşları soğuk savaş dinamikleri içinde kaçınılmaz olarak genişleyen askeri bütçenin denetim ve kontrolden çıkması sorununa işaret etmekte ve kendi deyimi ile “askeri-kompleksin siyasa yapıcıları ve harcamalar üzerinde kurduğu kabul edilemez etki” karşısında uyardığıdır. Erken soğuk savaş yıllarında askeri bütçeyi ve nükleer programı genişleten ve asker kariyerli bir başkan olmasına rağmen Eisenhower askeri bütçenin kullanımında bürokrasi ve siyasal temsil üzerinde etki kuran sanayi kuruluşları ve araştırma laboratuvarları karşısında rahatsızlığını dile getirmektedir. Kavramın çok boyutlu sosyolojik bir incelemenin konusu olması ise Wright Mills'in 1956'da yayımladığı ünlü politik sosyoloji eseri *İktidar Seçkinleri*'ne kadar gitmektedir. Mills bu eserinde soğuk savaş diplomasisi ve silahlanma yarışının dinamikleri içinde Amerikan politikasında ve sosyal iktidarında yeni bir ilişkiler ağının ortaya çıktığını savunmaktadır (Mills, 2000). Bu ilişkiler ağı temelde siyaset yapıcıları, ordu bürokrasisi ve sanayi liderleri arasında ortak çıkar üzerine kurulmakta ve soğuk savaş güvenlik retoriği tarafından beslenmektedir. Söz konusu etkiler ekonomi ve sosyal iktidarın doğasını değiştirerek hem yeni bir siyasal elitin ortaya çıkmasına hem de ekonomik dinamiklerin ve önceliklerin değişmesine yol açmaktadır. Bu yeni sistemi “askeri kapitalizm” olarak tanımlayan Mills'e benzer bir biçimde Fred Cook da Amerikan devletini siyasal yaşamın, dış politika ve iktisadi rasyonalitenin askeri öncelikler tarafından hükmedilen bir “savaş devleti” terimiyle nitelmiştir (Cook, 1964). John Kenneth Galbraith'ın *The New Industrial State* başlıklı araştırması da soğuk savaş dönemi kapitalist ekonomilerinde arz talep dengesinin ve sosyal refahın sürdürülmesi için askeri önceliklerle şekillenen harcamaların ne kadar önemli olduğunu göstermiştir (Galbraith, 1967).

Günümüzde askeri endüstriyel kompleks kavramı bütçeden yapılan askeri harcamaları arttırmak ve daha büyük pay elde etmek için sanayi kuruluşları, laboratuvar ve üniversiteler ile bürokrat ve siyasa yapıcıları arasında kurulan gevşek bir ittifakı işaret etmektedir. Görüldüğü üzere kavramın kendisi temelde batı tipi kapitalist ekonomileri referans almaktadır. Gerçekten de özellikle soğuk savaş yıllarında kapitalist olmayan toplumlarda, özellikle Sovyetler Birliği'nde askeri endüstriyel kompleks üzerine çalışmalar son derece sınırlı kalmıştır. Bunun bir nedeni kavramın kapitalist ekonomi ve toplum modeline yaptığı atıf olduğu kadar Sovyetler Birliği'nin dışa kapalı yapısı da olabilir. Ancak özellikle doğu bloğunun yıkılmasından sonra arşivlere ulaşım ile Sovyet modelinde askeri endüstri üzerine çalışmaların sayısı artmıştır. Bu çalışmaların bir kısmı doğrudan ekonomi politik alanına odaklanmakta (Halloway, 1983; Cooper 1992), bir kısmı ise bürokratik ve politik iktidar yapısı ile askeri sanayi arasındaki ilişkiyi incelemektedir (Colton, 1978, Cooper, 1991; Harrison, 2001). Üçüncü bir yorum olarak Sovyet askeri endüstriyel kompleksinin bu ülkenin sosyal hiyerarşisi üzerinde etkileri üzerine de oldukça verimli bir tartışma düzlemi bulunmaktadır.

2. SOSYAL İKTİDAR VE MİLİTARİZM

1815'ten sonra 20.yy'ın ilk çeyreğine kadar Avrupa'da büyük savaşların olmaması, güç mücadelesinin deniz aşırı sömürgelerin kontrolüne odaklanması, sanayileşmiş devletlerin gerilim ve çatışmalarının sivil topluma has grup ve sınıflarla tanımlanması bu dönemde ortaya çıkan liberal veya sosyalist akımların toplumların geleceğini devlet altı dinamik ve süreçlerde aramasına neden olmuştur. Geleceğin getireceği büyük değişiklikleri önceden uyarın Alman tarihçi Otto Hintze'nin sözlerini aktaran Halloway, Hintze'ye göre 20.yy'da devletlerin toplumlarla ilişkisini ekonomik ve sosyal dinamiklerin yanında savaş ve savaşa hazırlık süreçlerinin de şekillendireceğini belirtmiştir (Halloway, 1983: 156). Gerçekten de iki Dünya savaşı arası dönemde küresel askeri hesaplaşmaya hazırlanan devletler, korporatizmden *New Deal* programına uzanan bir politik spekturumda merkezi koordinasyon ve bürokratik yapılar inşa ederek sanayi, sosyal güvenlik yapıları ve askeri ihtiyaçlar arasında yeni ve güçlü bağlar oluşturmuşlardır. Bu gelişmeler ile birlikte özellikle 20.yy'ın ikinci yarısından itibaren sınıf ilişkilerini, yurttaşlık rejimlerini, ekonomik mekanizmaları militarist süreçlerden bağımsız ele almak oldukça zorlaşmıştır. Hintze'nin bahsettiği militarizm ve sosyal iktidar süreçleri arasındaki yoğunlaşın ilişkinin belki de en güzel örneği Sovyetler Birliği'dir.

Bu noktada militarizm kavramını eğer askeri, ekonomik ve bürokratik savaşa hazırlanma süreçleri; ve bu süreçlerin genel bir ideoloji olarak toplum tarafından desteklenmesi olarak ele alacaksak (Mann, 1988: 178), popüler militarizmin köklerinin 19. Yüzyılda olduğu söylenebilir. Bunun yanında savunma sanayi, devlet bürokrasisi, siyasal temsilciler ve geniş kitleler arasında inşa edilen yoğun bağların 2. Dünya Savaşı ve sonrasında karşımıza çıktığını iddia edebiliriz. Uzun bir süre boyunca büyük güç blokları arasında sıcak çatışmanın yaşanmadığı Soğuk Savaş döneminde ise gelecekteki belirsiz bir askeri hesaplaşmaya yönelik yapılan askeri harcamalar, iki kutuplu bir dünyada birbirine düşman olarak konumlanan rejimlerin bünyesinde yeni bir militarizm tipi ortaya çıkmasına neden olmuştur. Michael Mann'ın deyimi ile önleyici-bilimsel militarizm giderek artan bir biçimde araçsal rasyonaliteye dayanan, modernist ve teknokratik bir retorik ile beslenen ve gittikçe geleneksel politik temsil mekanizmalarından bağımsız hale gelen yeni sosyal ilişki ve iktidar ağları ortaya çıkardı (Mann, 1988: 180). Kapitalist ve Sosyalist dünyada farklı sosyal doku, mülkiyet ilişkileri ve anayasal prensipler üzerine otursa da popüler militarizmin soğuk savaş varyantlarının ortak bir özelliği bulunmaktaydı: Görelilik olarak kamusal tartışmalardan bağımsız teknik bir sorun olarak görülmek; ve geniş halk kitlelerinden alınan ideolojik destek. Bu nedenle soğuk savaş popüler militarist yapılarının karşılaştırılması ve analizi her bir örnekte savunma sanayi ile sosyal iktidar dokusu arasındaki ilişkinin karakterini anlamak için önemli bir girişim olarak görülebilir.

Sovyetler Birliği ile karşılaştırıldığında ABD militarizminin temel karakteristiğinin küresel ekonomik ve kültürel hegemonya, özel sermaye hakimiyetindeki şirketler ve politik temsil mekanizmaları ile şekillendiği savunulmuştur. Britanya İmparatorluğuna benzer bir küresel hegemonik hakimiyet hedefleri ile iç politikada geniş kitleleri güvenlik tehdidi ile harekete geçen bir savunma doktrinine eklemek Mann'ın deyimi ile bir tür *tarafdar militarizmi* inşa etmiştir (Mann, 1988: 183). *Tarafdar militarizmi* sadece bir ideolojik olgu değildi. Aynı zamanda GSMH'nın önemli bir kısmının savuna sanayi ve hizmetlerine ayrılmasıyla istihdam yaratmakta; doğrudan askerlik hizmeti yapmasa da geniş halk kitlelerinin bu ekonomik

dağıtım mekanizmaları ve kurumların muhatabı haline getirmekteydi (Cook, 1964; Mills, 2000).

Halloway'ın Sovyet savunma sanayi ve politikası üzerine olan analizlerini takip eden Mann'e göre Sovyet tipi militarizmin ağırlık merkezini iç politik dinamikler oluşturmaktadır (Mann, 1998: 181). Stalin döneminde hızlı sanayileşme ve kentleşme için kurulan rijit dikey karar alma mekanizmaları Khrushchev'den sonra daha incelikli ve sivil toplumdaki grupların gündelik yaşamlarına sirayet eden bir otoritaryanizme dönüştü (Mann, 1998). İç politik kontrol mekanizmaları ile jeo stratejik güvenlik yapı ve ideolojileri savaşa hazırlık süreçlerini sovyet toplumsal hayatı için önemli sosyal kimlik ve statü inşası süreçlerine dönüştürdü. Ortaya çıkan *Militarize Sosyalizm* ABD'de olan iktidar formlarına nazaran toplumsal mühendisliğe çok daha açık, toplumsal hiyerarşiyi temelde belirleyen, merkezi kurumlar ile yerel beklentileri oldukça hiyerarşik karar alma süreçlerine ekleyen bir politika üretim süreci şekillendirdi. Mann'in Mareşal Grechko'dan aktardığı şekliyle "askeri-yurtsever faaliyetler Komünist Parti tarafından Sovyet halkının komünist eğitiminin ayrılmaz bir parçası" olarak görülmekteydi (Mann, 1998: 182).

Bolşevik devrimci liderler için parti ve toplum arasındaki ilişkinin doğası her zaman önemli bir sorun olmuştur. Lenin tarafından çerçevesinin çizildiği şekliyle Komünist Parti'nin temel rolü işçi sınıfına politik eğitim ve liderlik sunmak; hızlı toplumsal dönüşüm ve mülkiyet değişimi sürecinde temel koordine edici kurum olarak işlev görmektir. Demokratik Merkeziyetçilik olarak tanımlanan bu genel perspektifin en temel endişelerinden biri, devrim sürecinde ortaya çıkabilecek olan *Bonapartist* eğilimler olduğundan erken dönem devrimci liderler silahlı kuvvetleri partiye bağlı hale getirmek için çaba göstermişler; ordu kökenli kariyerlerin politik sistemi etkilemesinin önünü almaya çalışmışlardır (Chernyshova, 2013: 103).

1930'larda merkeziyetçi politikaları aşırı uçlara götüren Stalin kolektif liderlik prensiplerini terkederek kişisel sadakat üzerine kurulu bir iktidar inşa etti. 1937 tasfiyesi sırasında Kızıl Ordu üst kademesinin büyük bir kısmı öldürüldü yada pasifize edildi ve devlet ile partinin önemli pozisyonları kişisel bağlarla Stalin'e bağlandı. Ancak savaş yıllarında Stalin'in güçlü liderliğinde üstü örtülse de devlet yönetiminde, Komünist Parti, Silahlı Kuvvetler ve toplumsal yaşamın şekillendirilmesindeki konumları sorunu çözülemedi. Teoride Komünist Parti'nin toplumsal önderliği olarak tanımlanan yapı pratikte bütün devlet mekanizmalarının bürokratikleşmesi ile sonuçlandı. 1938 sivil ve askeri tasfiyelerinden sonra boşalan kadrolara terfi edilen genç teknisyenler ve bürokratlar yeni toplumsal hiyerarşinin seçkinlerine dönüştüler (Cooper, 1992: 35; Chernyshova, 2013: 104). Toplumsal iktidar teknik rasyonalite üzerine kurgulanmış devlet bürokrasisi ve Komünist Parti arasında paylaşıldıkça Leo Cooper'ın deyimiyle Parti teşkilatı ve devlet aygıtının birbirini soğurduğu *Simbiyotik Parti-Bürokrasisi* sosyal iktidarın merkezinde yer aldı (Cooper, 1992: 35). Sovyet rejimimin bürokratikleşmesi beraberinde hiyerarşik olarak oluşturulmuş kurumlar etrafında inşa edilen iktidar yapıları ile beslenen kariyer ve sosyal hareketlilik imkanları yarattı. Ortaya çıkan dikey organizasyon kişisel ilişki ağları ve gelir dağıtıcı (tüketime ilişkin geçici ayrıcalık ve ödüller) bürokratik politikalarla güçlendikçe hem orta ve alt düzeyde siyasa yapımı ve uygulanması hem de yeni seçkinlerin toplumsal statüleri bu simbiyotik ilişkinin etrafında şekillendi.

Sistemin aşırı merkeziyetçi yapısını reforme etmeye yönelik ilk girişim Stalin'in ölümü sonrasında gerçekleştirildi. 1953'te Khrushchev başlattığı "ademi merkezileştirme" politikası,

temel hedefi olan *kurumsal çoğulculuk* Stalin döneminde kişiselleşen iktidar ağlarını bozarak bir kişinin kontrolüne dayalı bir politik iktidarı dağıtsa da, eski bürokratik yapının dikey olarak örgütlenmiş ve birbirinden ayrı üretim hedef ve kotaları olan bakanlıkları ile ona bağlı sanayi girişimlerinden dirençle karşılaştı (Cooper, 1992: 42; Aspaturyan, 1972). Bunun yanında potansiyel bir *Bonapartist* tehdit olarak görülen Mareşal Zhukov'un 1957'de tasfiyesi ve emekliliğe zorlanması ile Kızıl Ordu'nun siyasi kararlar üzerindeki kontrolü oldukça zayıflatıldı.

1964 Khrushchev'in politik tasfiyesi ile Parti liderliğine gelen Leonid Brezhnev ise ademimerkeziyetçi politikaların durdurulması ve kurumsal konsolidasyon ile topluma yeniden dağıtım politikalarından reform hedeflerini takip etmiştir. Brezhnev, Khrushchev'in politikalarından hoşnutsuzluk duyan elitler ile kariyerleri adına endişe eden beyaz yakalı ve bürokratları iktidarına entegre ederek toplumsal destek almak amacıyla nomenklatura yapısını genişletti; Party organlarının komsomol genç örgütleri, işçi örgütleri ve refah politikaları üzerindeki kontrolü arttırdı. Bu dönemde artan şehirleşme ile birlikte bürokrasi içindeki informel ödülleri olan *blat* yaygınlaştı (Mann, 2013: 180). Refahın geniş kitlelere dağıtılması için kaynağı fazla askeri endüstriyel kapasitenin sivil alt yapı, tüketim ve yatırımlara aktarılmasında bulan Brezhnev yönetimi ekonominin genel verimsizliğini askeri sanayi ve sivil sanayi yatırımları arasındaki bağları güçlendirerek aşmaya çalıştı. Bunun yanında birçok askeri sanayi girişiminin başına kendi sosyal ağından sivil bürokratları getirerek kızıl ordunun karar alma süreçlerindeki etkisini sınırladı. Sonuç olarak Brezhnev dönemi yeni kentli orta sınıfların yükseldiği, yaşam şartlarının görece olarak iyileştiği, teknik/bürokratik elit ve kliklerin çıkarlarının partide konsolide edildiği ancak ekonomik ve teknolojik alandaki temel sorunların devam ettiği durgunluk dönemi olarak tanımlanmaktadır (Cooper, 1992: 58).

Yine de Khrushchev ve Brezhnev dönemlerinin reformlarının kişisel bağlar üzerine kurulu Stalin bürokrasisini dağıtıp görece olarak özerk askeri ve sınıai kurumlara olanak verdiği için askeri endüstriyel kompleksin gerçek anlamda ortaya çıkmasına yol açtığı söylenmektedir (Colton, 1978; Bystrova, 2011). Her ne kadar sosyal iktidarın şekillenmesinde temel kontrol mekanizmaları Komünist Parti'nin elinde kalsa da silahlı kuvvetler yeni dönemdeki güç aktarımında belli avantajları ettiği söylenebilir. Savunma sanayi, silah tasarımı, güvenlik politikaları ve yeni beyaz yakalı sınıfların merkezinde silahlı kuvvetlerin ihtiyaçları yattığı için hem Kızıl Ordu yüksek kademesi hem de savunma sanayi yöneticileri görece olarak çıkarları iç içe geçen bir blok oluşturdular. Bu bloğun ABD'de olduğu gibi siyasi sistemden bağımsız olarak işleyen bir iktidar tabanı olup olmadığı tartışmaya açık olsa da 1957-1963 arasında yerleşen tekno-bürokratik iktidar yapısına entegre olan ve iç içe mesleki kariyerlerle birbinin destekleyen bir soğuk savaş elitine dönüştüğü söylenebilir (Halloway, 1983: 159). Söz konusu yapının iktidar dinamikleri ve çıkar ağları olarak daha yakından incelenmesi için tarihsel perspektiften Sovyet askeri endüstriyel kompleksinin nasıl biçimlendiğine bakmamız gerekmektedir.

3. SOVYET ASKERİ ENDÜSTRİYEL KOMPLEKSİ

Öncelikle sanayi üretim araçlarının ve sermayenin devlet elinde toplandığı merkezi olarak yönetilen bir ekonomide askeri endüstriyel kompleks kavramının kullanılması tartışmaya açıktır. Her ne kadar Sovyetler Birliği'nde bürokratik jargonda askeri endüstriyel kompleks kavramı bulunsa da kavram daha çok askeri sanayi için ihtiyaç duyulan kaynak ve

organizasyon yapısına atıfta bulunmaktadır. Tahmin edilebileceği gibi kavramın Rusçadaki kullanımında sanayi ve askeri ittifak ve lobi vurgusu yoktur. Bunun yerine “askeri endüstrinin öncelikleri üstüne kurulmuş kompleks” kavramı ile devletin koordine ettiği bir örgütsel yapıya atıfta bulunmaktadır (Harrison, 2003: 324). Bunun yanında kapitalist mülkiyet ilişkilerine sahip olan ve devletin askeri harcamaları temelde özel sanayi şirketleri ile yaptığı ihale ve sözleşmeler üzerine kurulan bir ilişkiler ağına atıfta bulunan bir kavram gerçekten de Sovyet tipi bir siyasal ve toplumsal yapıya uyumsuz olarak görülebilir. Ancak kavramın sosyolojik olarak en geniş anlamına ve sosyal iktidarın şekillenmesi ile askeri dinamiklerin ilişkisi açısından bakarsak başka coğrafya ve modellere uygulanmasında ciddi zorluklar olmayacağı söylenebilir. Askeri endüstriyel kompleks kavramının Sovyet modeline uygulanmasında iki sorunlu nokta ortaya çıkmaktadır. Bunların birincisi oyuncuların temelde devlet memuru olduğu ve tek elden yönetilen bir sistemde ekonomi, sanayi ve bürokrasi arasındaki ittifak ve çatışmaların sosyal iktidarın oluşumunda ne denli derin ve kapsayıcı etkisi olduğudur. Sovyet modelinin batılı kapitalist bir ekonomiye kurumsal yapı ve çatışan tarafların sosyal konumu açısından benzemediği doğrudur. Öte yandan yapılan çalışmalar bize göstermektedir ki soğuk savaş dönemi sovyet toplumsal düzeninde avantajlı gruplar bu avantajı kapitalist dinamiklerle elde etmeseler de askeri harcamanın ülke milli hasılasının ortalama %30’una ulaşan bir toplumda askeri sanayi harcamalarını kontrol eden grup ve kurumlar toplumsal hiyerarşinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamaktadır (Halloway, 1983; Cooper, 1991; Harrison, 2001).

İkinci itiraz noktası merkezden kontrol edilen ve demokratik siyasal temsil mekanizmaları olmayan bir toplumda lobi faaliyeti ve ittifakların nasıl şekilleneceğidir. Gerçekten de kavramın temelinde yer alan elitler ve kurumlar arasında ortak çıkarlar üzerine kurulu ittifak, çatışma ve komploların siyasal temsil süreçlerinin sınırlı olduğu bir toplumda nasıl şekilleneceği sorusu meşrudur. Bu konuda özellikle Stalin dönemiyle ilgili en temel itiraz Sovyet diktatörünün özellikle 1938 tasfiyesinden sonra sanayi danışmanları, askeri liderler ve tasarımcıları, bireysel sadakat bağıyla kendine bağlayıp zaman zaman da enformasyon akışındaki kısıtlamaları kullanarak birbirleriye yarıştırmamasından dolayı AEK tanımına uyan bir elit ittifakının hiç gerçekleşmediği eleştirileri yapılmıştır (Harrison, 2001).

Ne var ki özellikle 1950’li yıllardan ve Stalin’in ölümünden sonra soğuk savaş silahlanma ve teknoloji yarışında kapitalist batıyla yarışabilmek için kurulan bakanlık ve komisyonların genişlemesi Sovyetler Birliğinde oldukça büyük ölçekli bürokratik bir yapı doğurmuştur. Kişisel sadakat bağları yerine bürokratik kontrol, kurumlar arası ittifak ve çatışma dinamiklerini ön plana çıkaran bu yeni bürokratik yapı görünüşte tek merkezden yönetilen, siyasal temsil mekanizması içermeyen ancak temelde AEK dinamiklerini içeren bir özellik göstermiştir.

Sovyet AEK’in Tarihsel Arka Planı

Stalin Dönemi: Birinci Dünya Savaşı ve Rus İç Savaşı’nın deneyimlerinden çıkan dersler ile özellikle 1930’lu yıllar Sovyetler Birliği için bir askeri sanayileşme ve modernleşme yıllarıdır. 1935’de 5 yıllık plan dahilinde hızlı sanayileşme hedefleri koyan Stalin dönemi modernleşmesinin temel amacı kaçınılmaz olarak görülen batı tipi kapitalist devletlere karşı bir savaşta teknoloji ve nicelik olarak karşılaştırılabilir bir kıvılcık ordu inşa etmektir. Başlangıçta büyük oranda sanayi casusluğu üzerine olan teknolojik değişim hızlı bir şekilde

özellikle savaş uçağı ve tank üretimine odaklanan bir sanayi altyapısı kurulması başarıyla gerçekleştirildi. 1930'lardaki bu hızlı genişleme özellikle üst kademe komutanlarla kurulan tasarım büroları arasındaki çatlakları ve gerilimleri de yarattı. Kızıl ordu doktrininin 1930'lardaki kurucusu olan Tukachevski, özellikle bilim adamları ve kişisel bağlantılarının kariyer ihtirasına karşı sistematik bir karar alma mekanizmasında ordu bürokrasisinin ön plana çıkmasını savunmaktaydı. 1938'de kurulan askeri endüstriyel komisyon komünist parti, tasarım büroları ve Kızıl Ordu arasındaki koordinasyonu sağlayan bir merkezi kurum olarak işlev görmekteydi (Harrison, 2001: 325). Ne var ki 1938 tasfiyesi sırasında neredeyse üçte ikisi imha edilen yüksek kadroların yerine Stalin generaller, bürokratlar ve tasarımcılar arasındaki ilişkiyi tek elden ve şahsi güven ve sadakate dayalı bir sisteme oturttu. Bu dönemde başarılı olabilmek basitçe kişisel bağlantılara ve Stalin'i ikna etmeye dayalıydı. Bu sayede örneğin uçak tasarımcısı Artem Mikoyan Stalin ile olan yakın ilişkileri nedeniyle havacılık alanında en yüksek kaynak çeken MİG tasarım bürosunu kurabilmiştir. Sanayi ve teknoloji gelişimi alanındaki muazzam ilerlemeye ve bunu seri üretime aktarabilme konusunda gösterdiği başarıya rağmen -ki bu Sovyetler Birliğine 2. Dünya Savaşını kazandırmıştır- Stalin dönemi AEK'nın varlığına işaret edecek elitler ve kurumlar arasındaki ittifakların bulunmadığı, şiddete, jurnale ve yaşamsal korkuya dayalı manipülasyon dinamiklerinin etkili olduğu; kişisel sadakatın temelde yer aldığı bir dönem olarak adlandırılabilir (Harrison, 2001: 330). Bu dönemde genç ve mühendislik eğitimi almış sanayi yöneticilerinin (Dimitri Ustinov, Viacheslav Malyshev ve Mikhail Khurincev) yaklaşan savaş ve devamında Stalin'e olan kişisel sadakat ve fedakarlıklarıyla ön plana çıktıklarını görmekteyiz.

Soğuk Savaş Yılları ve Bürokratikleşme: Soğuk Savaş'ın erken yıllarında Sovyetler Birliği'nin savunma harcama ve altyapısını belirleyen en önemli faktör uluslararası silahlanma yarışıydı. Bu dönemde özellikle 1960'ların sonuna kadar Sovyetler Birliği için temel hedef ileri teknoloji altyapılı nükleer ve balistik füze programlarında ABD'yle eşit konuma gelebilmek ve teknoloji gelişiminde batıyı yakalamaktı (Bystrova, 2011: 7). Bu hedeflere ulaşabilmek için 1965 yılında istikrarlı bir askeri endüstriyel yapı oluşturuldu. Savunma sanayine bağlı 10 ayrı bakanlığı koordine edecek olan bir bürokratik yapının başına savunma konseyi en yüksek politik karar verici birim olarak kondu. Bunun yanında Askeri Endüstriyel Komisyon asker, ar-ge laboratuvarları ve kapalı şehirler arasındaki teknik ve orta seviyeli koordinasyondan sorumlu idi. Bunun yanında 1950'lerle beraber sanayi üretimini belirli merkezlerde ve ülkelerde uzmanlaştıran ve komünist ülkeleri birbiriyle dayanışmaya teşvik eden Sovyet Bloğu sınıai sistemi oluşturuldu. Sovyet Bloğu'nda ticaret ve sanayi kaynakların kullanımını belirleyen bu sistemde Moskova temel karar verici konumundaydı.

1960'lar karmaşık bürokratik yapı içinde özellikle Bilimler Akademisi'nde etkili bir lobinin ortaya çıktığını görmekteyiz. Özellikle tatbiki mühendislik ve fizik bölümlerinin ön plana çıktığı bu ortamda 1962'de akademinin başına getirilen Mstislav Keldysh askeri projelerle yakından ilgili bir yöneticidir. 1975'te başa gelen sonraki başkan Anatolii Aleksandrov'un kariyeri nükleer silah teknolojisi üzerine geçen fizikçilerdendir. 1970'lere gelindiğinde gerek teknik komisyonlarda gerekse bilimler akademisinde etkili olan personelin ezici çoğunluğu şu veya bu şekilde askeri sanayi ve laboratuvarlarda çalışan insanlardan oluşmaktaydı. Bunun en önemli sonuçlarından biri kaynak ve eğitim olanakları açısından çok daha verimli olan askeri teknoloji kariyeri pek çok parlak Sovyet vatandaşı için çok daha çekici bir yaşam yolu olarak

belirdi. Ancak buna rağmen bu insanların Sovyet AEK'sındaki etkisinin teknik uzmanlık ile sınırlı oluğunu söylemek gerekmekte. Bilim adamları ve ara personel siyasa yapıcılarına sadece herhangi bir silah sistemi ile ilgili teknik danışmanlık yapabilmekteydi. Askeri Endüstriyel Komisyonun kompozisyonu %50 bakanlık personeli, %10 devlet planlama personeli , %6'sı savunma bakanlığı ve %34'ü ar-ge laboratuvarları, tasarım büro temsilcilerinden oluşmaktaydı (Bystrova, 2011: 10). Bu genel yapı içinde askeri karar alma mekanizmasının azınlıkta kaldığı görülmektedir. Bunun en temel sonuçlarından dizayn bürosu başkanları ve yüksek seviye teknik uzmanlar ile politik elit arasında kurulan ittifaklar olarak belirmektedir. Politik seçkinler genellikle geldikleri bölgenin Askeri sanayiden aldığı payı önemsemekteydiler ve bu da onları merkezden yönetilen kapalı bir sistemde teknik personel ile çıkar birliğine getirmekteydi. Bir tasarım bürosundan alınıp diğerine verilen silah projesi, bir bölgedeki fabrikanın üretim kotasının yükseltilmesi ya da daraltılması, bir silah projesine üretim yapan yan parçaların hangi bölgede üretileceği gibi sorular sadece dar bir politik ve bürokratik değil aynı zamanda hem bilim adamlarının hem de Sovyet beyaz yakalıların kariyerlerinin gidişatını etkiliyordu ki söz konusu hiyerarşının en önemli negatif etkilerinden biri sorunlu ya da verimsiz silah projelerinin yapısal sorunları giderilmeden yıllarca devam ettirilmelidir. Bunun en temel nedeni bir silah projesinin varyantlarını ve modüllerini üreten dağınık sanayinin bireysel çıkarlarının bu projenin devamında olması olarak özetlenebilir. Uzun döneme yayılan ve büyük kaynak çeken silah projelerine üretim yapan fabrikalar, laboratuvar ve tasarım büroları bir noktadan sonra kendisi bir ekonomi haline gelen bu projelerin kesilmesinden zarar edecekleri için olumsuz geri bildirim büyük karar alıcılara kadar ulaşmamaktaydı. Ayrıca T-64 ana muharebe tankı tasarımcısı Alexander Morozov gibi komünist parti içinde tanışıklık ağı güçlü olan saygıdeğer tasarımcılar kişsel bağlantılarını kullanarak projenin devamını garanti altına almaktaydılar (Zaloga, 2015).

Çatışma ve Gerilimler: Sovyet AEK içsel gerilimlerden muaf değildir. Merkezi ve devlet mülkiyeti üzerine olan bir yapıyı manipüle edebilme kabiliyeti farklı kesimler arasında çıkar anlaşmazlıkları yaratmıştır. Temel anlaşmazlıklar 3 başlık altında özetlenebilir:

1- Yüksek yönetim seviyesinde gruplar arası anlaşmazlıklar temelde farklı askeri sanayi kuruluşları ve bakanlıklar arasında proje onayı, bütçe genişlemesi ve loğistik öncelik üzerine yapılmaktaydı. Bu anlaşmazlıklar temelde politik karar verme mekanizmaları ve teknik rapor ve projelerin kabulü üzerine olduğu için iç yükleniciler, bürokratik personel, parti organları, askeri yetkililer ve bilim adamları arasındaydı. Çoğu zaman uzun zamana yayılan kişisel husumet ve ihtiraslar bu devasa yapının içinde etkili olabilmekteydi.

2- AEK içindeki branşların içindeki departmanlar, laboratuvarlar ve fabrikalar arasındaki çatışma. Merkezi olarak belirlenen üretim kotası ve buna bağlı ham madde ve mali kaynak dağılımı departmanların kendi içinde kadrolar arasında mücadele yaratmaktaydı. Ordunun temelde müşteri sanayinin de üretici olduğu bu yapı içinde kaynakların kontrolü ve kurumsal ve coğrafı akışının sonuçları basitçe üretimin dışında sosyal alanda olduğu için alt seviye çekişme ve çatışmalar tetiklenmekteydi.

3- Bütçeden en fazla payı alan nükleer teknolojinin gelişimi ve kullanımı için verilen mücadele hem farklı coğrafyalarla bağlantısı olan gruplar hem de askeri ve sivil kullanımda avantaj sağlıyacak gruplar arasında kaynak çekme yarışının konusunu oluşturmaktaydı (Bystrova, 2011: 14).

Özet olarak Sovyet AEK'sı soğuk savaş dönemi Sovyet toplumunun ekonomik ve sosyal altyapısı ve bağımlılık ilişkilerini şekillendirmede merkezi role sahiptir. Özellikle Gorbachev'den önce bütün parti liderleri Sovyet iç ve dış politikasını askeri sanayi üzerine yaslamıştır. Bu da hem doğu bloğuna silah ihrac eden temel ekonomi olarak işin dış ticaret ve diplomasi boyutunu oluşturmuştur hem de devasa askeri bütçenin uzmanlık alanlarına ve coğrafyalara aktarılma süreci yukarıdan aşağıya toplumsal hiyerarşinin şekillenmesi ve devamı için kendine has bir ittifak ve mücadele alanı yaratmıştır. Askeri doktrinin temelleri Stalin döneminde atılsa da bunun AEK kavramının gerektirdiği geniş ölçekli ve anonim ittifaklara dönüşmesi soğuk savaş döneminde kurulan bürokratik yapılanma ile belirlemiştir. Merkezin manipülasyonuna yol açan ve teknik geri besleme ve kalite kontrolü sekteye uğratan bu hiyerarşi verimsiz ve geri teknoloji altyapı ve projelerin uzun yıllar devam etmesine olanak vermiş ve büyük ihtimalle 1980'lerdeki ekonomik durgunluğa giden taşları döşemiştir.

4. ASKERİ SANAYİ VE KENTLEŞME

Merkezden yönetilen ve geç modernleşen bir toplum olarak Sovyetler Birliği'nde kentleşme göreceli olarak geç ivme kazanmıştır. 18.yy'dan itibaren genelde askeri nedenler etrafında gerçekleşen reformlar Çarlık Rusyası'nda izole edilmiş ve dağınık kentler ve kentsoylu sınıflar yaratmış olsa da Bolşevik Devrimi'ni takip eden dönemde Sovyet toplumu büyük ölçüde köylü toplumsal kesimlerden oluşmaktaydı. 1917 Devrimi'ni izleyen on yılda eski sınıfsal yapıların tasfiyesi ve yeni bir sosyal hiyerarşi tasarımı amacıyla toplumsal sınıflar politik önceliklere göre yeniden tanımlandı. Sheila Fitzpatrick'e göre ideolojik çerçevede yapılan ve halka dost ve düşman olarak tanımlanan sınıf hiyerarşisi hem politik şiddet hem de ödül dağıtım yöntemleriyle uygulamaya geçirildi (Fitzpatrick, 1978: 16). Sosyal hiyerarşiye karşı duyduğu teorik nefrete karşın Bolşevik rejimi yeni sınıf yapıları inşa etmek amacıyla tüketim ayrıcalıkları yardımıyla vurgulanan yeni sosyal hudutlar oluşturma politikasını sürdürdü.

Tüketim kalıpları üzerinde sınıf politikaları izlenmesinin temelde iki nedeni bulunmaktaydı. Tüketim merkezden idare edilen üretim ve dağıtım mekanizmalarının olduğu bir sistemde devleti elinde bulunduran gruplara güvenilir bir sosyal ve politik mühendislik aracı sunmaktaydı. Bunun yanında özellikle 1930'lardaki hızlı sanayileşme ve bununla ilişkili olarak ortaya çıkan tarımsal kıtlık dönemlerinde tüketime yönelik ödüller zorlu ekonomik koşullarda devlet politikalarına sadakatla bağlı bir yurttaş ve emek gücü dizayn etmek için kullanıldı (Chernyshova, 2013: 114-115). Sonuç olarak özellikle Stalinist sanayileşme yıllarında büyük oranda temel ihtiyaçların karşılanması üzerine kurulu olan tüketim ve ödül mekanizmaları eski seçkinlerin ve sosyal grupların tasfiyesi ve yeni bir kentli sınıf inşası için politik bir araç olarak kullanıldı. Stalin yönetimi hem savaş öncesi hem de savaş yıllarında askeri sanayileşme bağlamında daha değerli gördüğü toplumsal kesimlerin yiyecek karne kotalarını arttırdı ve devlet depolarından alışveriş imkanı sağladı (Chernyshova, 2013: 117).

1936 Anayasasının resmi olarak tanımladığı "karşılıklı dost sınıflar" olan fabrika işçileri ve kolektif çiftlik işçileri ve entelijansiya içinde devlet ve parti görevlileri ayrı bir kategori olarak belirtilmedi çünkü resmi olarak hala halkın hizmetkarları olarak görülmekteydiler. 1960'larda yükselen bürokrasi ve askeri sanayi kompleksinin etkisiyle devrim döneminin entelijansiyası yerini teknolojik ve sınai konularda teknik bilgi ve beceriye sahip, baskın olarak savunma

sektörü içinde istihdam edilen yeni bir beyaz yakalı gruba bıraktı. *Vneklassovia Prosloika* (sınıf-dışı sosyal tabaka) olarak tanımlanan toplumsal grup Brezhnev dönemi sosyal hiyerarşisinin orta sınıflarını oluşturmaktaydı ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasına kadar bu konumunu korudu (Chernyshova, 2013: 130).

Gelişmiş kapitalist ülkelerle karşılaştırıldığında Sovyetler Birliği'ne kentleşmenin geç ve oldukça hızlı bir şekilde 1929-1939 arasında geldiği söylenebilir. 1929'da başlayan hızlı sanayileşme ve kolektivistleştirme politikaları milyonlarca köylüyü topraklarından koparıp yeni inşa edilen sanayi şehirlerine yığdı. Küçük kasabalar neredeyse birkaç ay içinde ağır sanayi merkezlerine dönüştürüldü. 1926 ile 1939 arasında kentlerde yaşayan nüfus 26 milyondan 56 milyona ıktı. (Morton & Stuart, 1984: 27-29). Savaş sonrası yıllarda Sovyet vatandaşlarının çoğunluğu şehirlerde yaşamaktaydı.

Ancak Stalin döneminde hızlı bir şekilde uygulamaya konulan sanayi merkezleri etrafında şehirleşme bununla uyumlu bir kentleşme politikası ile desteklenemedi. Çoğunlukla askeri gerekçelerle inşa edilen fabrikalar etrafına yerleşen işçi mahallelerinin standartlarını geliştirmek için büyük bir çaba gösterilmedi. Fabrikaları saran mahallerinin altyapısı ilgili sanayi bakanlığının sorumluluğundaydı ve bu bakanlıkları yönetenler için işçi yerleşimlerinin altyapısını geliştirmek hiçbir zaman bir öncelik olmadı. Bakanlıklar ve fabrika yönetimleri çoğunlukla üretime ilişkin önceliklere dayanarak varolan şehir dokusunu parçaladılar; sıfırdan inşa edilen mahalleler ise kötü planlanmışlardı, sıkıştıktılar ve kötü yaşam koşullarına sahiptiler. Merkezden yönetilen sanayi kuruluşları ve fabrika temsilcileri kentsel karar alma mekanizmalarında temel etkiye sahip olarak sanayi kentlerinin birbiriyle planlanmış ilişkisi oldukça az olan “fabrika vasallıklarına” dönüştürdüler (Morton & Stuart, 1984: 33). Her yönetici işçi mahallesini kendi fabrikasının etrafında talep etmekteydi. Temiz su, enerji atık altyapılarında temel öncelikle fabrikaya verildi. Bunun sonucu olarak 1940'ların sonuna gelindiğinde oldukça etkili kitlesel üretim yapan ancak yaşam koşulları oldukça kötü şehirler ortaya ıktı.

Her ne kadar 2. Dünya Savaşı sonrasında gıda kıtlığında azalma olsa da büyük sanayi kentlerindeki barınma ve iskan sorunları hiç bitmedi. Ev arzındaki sorunlar nedeniyle büyük şehirlere yerleşme, ev kiralama izinle mümkün olabiliyordu. Moskova, Kiev ve Leningrad gibi metropollerde oturma izni alabilmek için kişinin bahse konu sanayi merkezlerinde istihdamını meşru gösterecek kanıtları kent konseyine sunması gerekmektedir. İzinler genellikle üç yıl gibi sınırlı bir süreliğine verildiği için fabrikaların etrafında geçici olarak barınan ve bazı durumlarda ailesinden uzak yaşamak zorunda kalan *limitchki* (başka yerden gelen) adı verilen bir kentli grup şekillendi (Morton & Stuart, 1984: 35). Moskovalı yerleşik ve daha iyi eğitimli grupların yapmak istemediği işlerde istihdam edilen *limitchki* Soğuk Savaş döneminde genellikle kırsal kesimden geldiği için Sovyet toplumundaki kentleşmenin başka bir ayağını da oluşturdu.

Bahsettiğim nedenlerden dolayı sıradan bir Sovyet yurttaşı için şehir merkezlerinde ve sürekli bir barınma imkanı önemli kariyer hedeflerinden biri haline geldi. Soğuk Savaş dönemi Amerikan banliyölerinin tam tersine şehir merkezinde yaşamak yüksek sosyal statü ve yaşam tarzı anlamına gelirken şehrin çeperleri sıkışık ve başka ailelerle paylaşılan yaşam alanları anlamına gelmekteydi ve bahse konu banliyöler mağaza ve alışveriş merkezlerinden yoksundu. Bundan dolayı pekçok Sovyet yurttaşının gözünde şehir merkezleri yaşamak için en çok talep edilen yerlere dönüştüler. Moskova ve Kiev gibi ağır sanayi yerine bürokratik

kurumlar etrafında inşa edilen büyük şehirler ise ideal çalışma ve barınma yerleri olarak görülmekteydi. Sonuç olarak Soğuk Savaş Sovyet toplumunda hangi şehirde çalışıp yaşadığımız; bulunduğunuz şehrin hangi çeperinde bulunduğunuz sosyal hiyerarşinin temel gösterenlerinden birine dönüştü. Kentleşme hiyerarşisini belirleyen temel dinamikler kapitalist ülkelerden farklı olarak işsizlik veya emek piyasası tarafından değil kente ilişkin dağıtılan ayrıcalıklara yakınlık ve uzaklık ile şekillendi (Boym, 1994: 50). Eğitsel ve sanatsal aktivitelerin büyük kısmı sanayi ve bürokratik metropollerde yer aldığı için yaşam standardına ilişkin farklılıklara paralel olarak statü farklılıkları da vurgulanmaya başlandı. 1960'lerde kentsel demografiyi kontrol etmekte zorlanan yöneticilerin, büyük kentlere yeni yerleşimi durdurma kararı almasının sonucu olarak, söz konusu kentlerde çalışıp şehir dışında yaşayan ve günün büyük kısmını kamusal ulaşımda geçirmek zorunda kalan bir çeper nüfusu şekillendi (Morton & Stuart, 1984: 37).

1960 ve 1980'ler arasında işçi ve köylü kökenli teknisyenlerle birlikte entelijansiyanın hacmi genişledi ve toplumsal olarak yaygınlaştı. Entelijansiya içi sosyal sınırlar daha geçirgen hale gelmeye başladı. Yüksek öğrenim almak ve beyaz yakalı teknik bir kariyere yönelmek bu grubun parçası olmak için yeterliydi. Eğitim kotaları, burslar ve kariyer olanakları daha çok savunma sanayisi etrafında kurulan işletmelere verildiği için sovyet toplumunda siviller açısından da dikey hareketlilik askeri girişim ve dağıtım mekanizmalarına eklemlenme anlamına geliyordu. Ancak resmi olarak eğitim ayrıcalıklarında herhangi bir kısıtlama olmasa ve 1970'lerle birlikte yüksek öğrenim imkanları toplumun büyük kitlelerine yayılmış olsa da üniversite sınavlarında başarı oranları zaten yerleşmiş entelijansiya ailelerin çocuklarında daha yüksekti. Bunun sonucu olarak Brezhnev dönemi akademisyen ve teknik uzmanlarının büyük bir çoğunluğu yerleşmiş entelijansiya ailelerinden gelmekteydi. (Chernyshova, 2013: 25)

Uzun vadede barınma, yemek ve diğer ürünülerin arz ve dağıtımında ortaya çıkan yapısal sorunlar ilginç bir şekilde tüketimi Sovyet toplumsal dayanışma dinamiklerinin merkezine yerleştirdi. Kriz dönemlerinde kota imtiyazları, kişisel bağlantılar ile alınan ödüller yaşam tarzı göstergelerine dönüştükçe yurttaşların kendilerini bürokrasiye yakın informel ağlar içine sokmaları önem kazandı. Ortak mesleki tanışıklık, benzer tanıdıklara sahip olmak, çeperde olsanız da merkezi bürokraside bağlantılarınız olması mal ve hizmet alımında avantaj sağladıkça askeri yatırım alanlarına doğru kariyer hedefleri oluşturmak kentleşme ve tüketim kültürü, iç içe geçen ve kendi özgün kimlik ve dayanışma biçimlerine sahip yeni bir Sovyet orta sınıfı şekillendirdi (Morton & Stuart, 1984: 43).

1960'lar ve 70'lerde askeri endüstriyel kompleksin bürokratik prosedürler ve kurumsal yapıları görece olarak bağımsızlaştıkça toplumsal sınıfların tanımı sosyolojik soyutlamalar yerine belirli meslek ve uzmanlıklara doğru değişim gösterdi. Mesleki konum tüketim patternleri ile iç içe geçtikçe toplumsal ilişkiler üretim ilişkileri yerine tüketime ilişkin sınırlar üzerinden vurgulanmaya başlandı. Bunun yanında ortak tüketim alışkanlıkları resmi sınıf tanımlarından kaçınmaya çalışan yeni orta sınıf üyeleri için de ortak yatırımlar inşa edilmesi anlamına geliyordu. Ferah evlerden, batı tipi müzik ve sanatsal ürünleri tüketmeye, yeni moda elbiselerden küresel markaların taklit ve orjinallerine ulaşımaya kadar yeni statü sembolleri genellikle bahsettiğim yeni entelijansiyanın ayrıcalığı haline geldi (Boym, 1994; Yurchak, 2005; Chernyshova, 2013).

Tüketimin satın alma gücünden çok kota ve bekleme sırasıyla belirlendiği bir toplumsal çevrede “tanışıklık toplumunu” şekillendiren sosyal ağlar çoğunlukla kimin tüketime yönelik hedeflere ne kadar hızlı ve yoğun bir şekilde ulaşacağını belirlemektedir. Bu nedenle merkezi bürokrasinin askeri ya da askeri sanayi ile komşu sivil alanlarda yaptığı yatırım, iskan politikaları ve istihdam imkanları dar anlamda bürokratik karar alma mekanizmalarının ötesine geöen sosyal hiyerarşı sonuçları doğurmaktaydı.

Soğuk savaşın dorukta olduğu yıllarda genel hatlarıyla iki büyük şehir tipi ortaya çıktığı söylenebilir. Bunlardan birincisi *endüstriyel girişim* şehirleriydi (Morton & Stuart, 1984: 25). Bu tip şehirlerin planlanması merkezde yer alan ve birden fazla bakanlığa ait olan fabrikalar dikkate alınarak yapılmaktaydı. Sınai girişimler belirleyici olduğu için ilgili bakanlık tarafından atanan yöneticiler kentsel kararlarda başat yolu oynamaktaydı. Stalin – Brezhnev arası dönemde sayıları bini bulan endüstri kentleri genellikle metal döküm ve kimyasal üretim alanlarında uzmanlaşmışlardı. şehirlerin bütöeleri doğrudan merkezde yer alan sınai girişimlerin kotaları ve üretim hacimleri ile belirlenmekteydi. Planlanma, bütöe ve üretimden sorumlu olan yöneticiler için söz konusu şehirler gelecekte merkeze yakın ve politik/bürokratik etkisi daha güçlü pozisyonlara gelebilmek için bir sıörama tahtası işlevini de görmekteydiler.

Soğuk Savaş şartları altında ortaya çıkan ikinci şehir ise bürokratik-politik şehir olarak adlandırılabilir. Bu şehirler bağlı buldukları sanayi girişimlerinden tamamen bağımsız değildi ve şehir bütöesi büyük oranda sanayideki ilgili bakanlığın üretim kotaları ile bağlantılıydı. Yine de görelilik olarak öeperde yer alan sanayi kentlerinden farklı olarak sivil hizmetler, merkezi bürokrasi ve komünist parti kurumları sayesinde yaşam standartları daha yüksek ve eğitim, eğlence imkanları daha geniş şehirler olarak şekillendiler. Bürokratik politik şehirler daha önce bahsettiğim tüketime ve iskana yönelik sınırlılıkların daha az yaşandığı yerler olmakla birlikte öeperde kariyerleri ilerleyen entelijansiya için de son durak olmaktadır.

Soğuk Savaş dinamikleri, Sovyet karar alma mekanizmaları ve savunma sanayinin tasarımı sonucunda şehirleşme hem yeni toplumsal kesimlerin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır hem de nispeten daha yüksek seviyelerde verilen askeri-endüstriyel kararların Sovyet toplumunun hiyerarşisini belirleyen dağıtım mekanizmalarıyla bağını sağlamıştır. Bu nedenle askeri endüstriyel mekanizmaları basitöe devlet yüksek kademelerindeki güç öekişmesi ve kurumsal dinamiklerle açıklamak eksik kalacaktır. şehirleşme, sanayileşme ve popüler militarizm devlet seçkinlerinin toplumla ilişkilendiren, seçkinler arası dinamiklerin sosyal hiyerarşı de etkiler yarattığı, bu kitlesel etkilerin de zamanla aşağıdan yukarıya doğru popüler destek ve beklentiler inşa ettiği söylenebilir.

Bununla beraber kanımca savunma sanayi ile Sovyet tipi şehirleşme dinamiklerinin en özgünü olan ve geröekte yukarıda saydığım sınıflandırmaya üçüncü bir kategoriyi de ekleyecek olan şehir tipine ayrı bir başlık açmak gereklidir: Gizli askeri teknoloji gelişimi üzerine kurulmuş olan kapalı şehirler.

Silahlanma yarışının konvansiyonel alanının dışına doğru kaymaya başladığı, ileri balistik ve nükleer teknolojiye ayrılan kaynakların genişlediği 1970’li yıllardan itibaren Sovyetler Birliği’nin farklı coğrafyalarında kurulan kapalı şehirlerin toplumsal dokunun önemli bir boyutunu oluşturduğunu görmekteyiz. Ulusal güvenlik aöısından riskli görölen askeri sanayi ve nükleer alanında araştırma ve geliştirme laboratuvarlarının ve üretim merkezlerinin inşa

edildiği bu şehirler KGB tarafından korunmaktaydı ve dışarıdan izinsiz giriş mümkün değildi. Birliğin özellikle batısından yoğunlaşan kapalı şehirler bazen aynı projeye farklı uzmanlık ve parça üretimi katmaktaydılar (Bukharin, 1998). Bazı durumlarda gevşek izin olan projelerde yakın sanayi merkezleriyle işbirliği de mümkündü. Kapalı şehirlerde yaşayan teknik personel olmak Sovyetler Birliği standartlarında büyük bir ayrıcalık olarak görülmektedir. Sovyet toplumundan belli bir oranda tecrit edilmiş bu şehirlerde teknik ayrıcalıklar bulunmaktaydı. Daha yüksek maaş, daha iyi çalışma standartları, daha iyi sosyal güvenlik ve eğitim olanakları ile beraber bu şehirleri oluşturan personel kendine has bir sosyal ilişkiler ağı ve kolektif mentalite geliştirmiştir (Cooper, 1991). Belirli bir bölgede kapalı şehirlerin sayısının artması aynı zamanda o bölgeyle bağlantıları güçlü politbüro yöneticileri için de arzu edilir bir durumdur. Kısacası en yüksek organdan başlayarak düşük seviye teknik personel ve ailelerine kadar merkezde alınan kararlar toplumsal hiyerarşinin şekillenmesinden önemli bir rol oynamaktaydı. Bunun önemli sonuçlarından biri merkezi koordinasyon ve nispeten basit üretim üzerine kurulu olan askeri sanayi doktrinine rağmen birbirlerin çok uzakta inşa edilmiş ve çok farklı ve birbiriyle uyumsuz projeler üzerine uzmanlaşmış bir yapının ortaya çıkmasıdır. Bu koordinasyonu güç yapı ve düşük verimlilikli projeler uzun yıllar devam edip bütçeden pay almaktaydılar çünkü projenin verimliliğinin yanında politik ve sosyal hiyerarşideki rant ilişkileri ile bağlantısı bulunmaktaydı. Benzer bir şekilde teknik personel verimsiz ve geri kalmış teknolojiyi geri besleme ve raporlama ile değiştirme motivasyonuna sahip değildi. Biraz önce değindiğim gibi bazı “gevşek güvenlik” düzenlemeleri uygulanan kapalı şehirler yakındaki açık şehirlerle yakın sosyal ilişkilere sahip oldukları için belirli bir bölgede kapalı şehrin varlığı o bölge için kazanç ve hareketlilik anlamına gelmekteydi. Kapalı şehirlerin en önemlilerinden biri olan ve 1951’de roket motorlarının geliştirilmesi için kurulan Dnepropetrovsk Sovyet yüksek siyasetinde de başarılı rol oynamıştır. Brezhnev döneminde Komünist Parti, Moskova Bilimler Akademisi ve Polit Büro’da yer alan yöneticilerin çoğunluğu Dnepropetrovsk kökenliydi. Bu nedenle de benzer kariyeri olan yönetici ve teknisyenler Brezhnev Klanı yada Dnepropetrovsk Klanı adı yakıştırılmıştır (Globalsecurity, 2019). Kapalı şehirler kendilerine has bir sosyalleşme laboratuvarı örneği olarak da görülebilir. Dış etkiye kapalı olmaları, yüksek yaşam standartları nedeniyle bu şehirlerde yaşayan ve çalışan insanlar birbirlerini yakından tanıyorlardı; dünya görüşleri ve yaşam biçimleri oldukça benzerdi; gelecekteki kariyer planlarında da bu tanışıklık ve sosyal ağlar birbirini tanıyan grupların yükselmesini veya tasfiyesini getirmiştir. Leonid Brezhnev’in kendisi Metalurji alanındaki kariyerinden sonra Dnepropetrovsk merkezi komitesinde başkanlık yapmıştır. Bunun yanında Dnepropetrovsk’da görev yapmış olan Brezhnev’in mesai arkadaşlarının onunla birlikte önemli görevlere geldiğini görmekteyiz. Bakanlıklar Komisyonu Başkanı Tikhonov, Merkezi Savunma Komitesi Sekreteri Kirilenko, Merkezi Komite Sekreteri Chernenko, Ukrayna Komünist Partisi Merkezi Komite Sekreteri Scherbitsky, İç İşleri Bakanı Shlovok, KGB Başkan Yardımcısı Tzinev Brezhnev ile yükselmiş ve görece olarak politik kariyerleri onunla iç içe geçmiş önemli yöneticilerden birkaçıdır (Globalsecurity, 2019). Weberyen anlamda parti kavramıyla örtüşen bu grup aidiyeti sonraki yıllarda da örneğin Ukrayna ulusal siyasetinde önemli bir rol oynamıştır. 1996 gibi geç bir tarihte bile aktif kariyer sürdüren Ukraynalı politikacıların %80’i Sovyet balistik füze programıyla bağlantılı görevlerde bulunmuş kapalı şehir Dnepropetrovsk’tan gelmekteydiler. Benzer sosyal ağ ilişkileri Gorbachev döneminde de devam etmiştir.

Gorbachev'in yönetiminde önemli konumlarda olan yöneticiler bir kapalı Şehir olmasa da sivil ve askeri sanayi üretimi etrafında inşa edilmiş olan ve diŐer fabrika Őehirlerinin yönetsel koordinasyon merkezi olarak işlev görev Stavropol kkenliydiiler.

Politik aŐlar ve nomenklatura oluŐumunun yanında askeri endüstriyel kompleksin Şehirleşme ve kültür üzerine etkileri üzerine de gittikÇe artan bir literatür ortaya ıkmaktadır. Svetlana Boym, Hilary Pilkington, Thomas Cushman, Alexei Yurchak ve William J. Risch Moskova, Leningrad ve Lviv gibi aıık Őehirlere odaklanarak soŐuk savaş dönemi sovyet toplumunda materyal kültür, endüstrileŐme, ve kentli grup aidiyetinin yarattıŐı sınıfsal hiyerarŐı üzerinde eserler vermiŐlerdir (Boym, 1994; Pilkington, 1994; Cushman, 1995; Yurchak, 2005; Risch, 2011). Bu eserlerin yanında Sergei Zhuk'un kapalı Şehirlerin kendine has sosyal Şartlarının paradoksal bir biÇimde batı tipi kültürel inanıŐ ve estetik kalıplarına yönelen bir genŐlik kültürü ve orta sınıf kimliŐine nasıl ortam oluŐturduŐu da zikredilmesi gereken ıalıŐmalar arasında yer almaktadır (Zhuk, 2008).

5. SONUÇ

Sovyet askeri sanayisi ve onu ıevreleyen iktidar iliŐkilerinin Mills'in formülize ettiŐi anlamda bir askeri endüstriyel kompleks olup olmadıŐı üzerinde tartıŐılan bir soru olarak durmaktadır. Timothy Colton'a göre bu soruya verilen farklı cevapların nedeni yazarların Sovyetler BirliŐi tarihinde farklı dönemlere eŐilmeleridir (Colton, 1978: 214). Stalin dönemi hızlı bir sanayileŐmeye tanık olsa da aşırı kiŐiselleŐtirilmiŐ ve rejim Őiddeti zerine kurulu politik sadakat ilişkileri ortaya ııkan sanayi, bürokrasi ve tasarım bürolarının grup etkileŐimi iÇinde ortak ııkarlar etrafında bir araya gelmesini imkansız kılmıŐtır. Buna karŐılık Stalin'in ölümünden sonra sürdürülen politikalar göreli olarak baŐımsız ve ııkar aŐları üzerine kurulu bir bürokratik elite manevra alanı saŐlamıŐtır. SoŐuk Savaş baŐlamında özerk hale gelen teknokratik militarizm dış tehdit temasını kullanarak popüler militarizmin sosyalist bir versiyonunu inşa ederek toplumsal denetimin araŐlarını ŐekillendirebilmiŐ; yapısal olarak popüler militarizm ve askeri sanayi tarafından domine edilen refah daŐıtımı özellikle Brezhnev döneminde yeni orta sınıfların yaşam beklentileri ile iÇ iÇe geıerek sosyal hiyerarŐının oluşumunda nmeli bir rol oynamıştır. Bu noktada Sovyet savunma sanayisinin toplumsal iktidarın Şekillenmesi ile baŐlantılı karakteristik zellikleri Şu Şekilde zetlenebilir:

1- Komünist Parti liderliŐinin baskın gücüne raŐmen savunma harcamalarının belirlenmesinde ııkarı olan askeri, sınai, yerel bürokratik ve teknik kadrolar arasında ortaya ııkan ahenk.

2- Silahlı kuvvetlerinin yüksek politik inşa sreılerindeki etkisizliŐine raŐmen orta ve alt seviyede karar alma mekanizmalarına olan etkisi. Silah altına alma, savunma temelli sanayi altyapısı, lojistik, paramiliter eŐitim gibi alanlardaki etkisi ile savaşa hazırlıŐın sosyalleşme günlük yaşam paternlerini etkilemesi.

3- Askeri savunma harcamalarına aŐırlık veren bir ekonomide eŐitim, iskan ve genel kariyer fırsatlarının askerlikle ilgili uzmanlık ve programlara yakınlık ile avantaj kazanmaları. Benzer programlar etrafında kurulan kariyerlerin kendine has tanışıklık, dünya görüŐü ve sosyal aidiyet duygusuna sahip gruplar inşa etmesi.

İktidar Őeıkinleri adlı ıalıŐmasında Wright Mills temelde askeri karar alma ve bürokrasi gibi politik gücü sınırlı olan askeri endüstriyel elitin elinde tuttuŐu iktidarın doŐası üzerine sorduŐu soruya dört ayrı aııdan bakarak cevap vermiŐtir (Mills, 2020):

1- İlk olarak savaşa hazırlık ve dış tehdit retoriği üzerine inşa edilmiş bir ülkede karar verme mekanizmalarını kontrol eden elitler harcamaların nasıl yapılacağına ilişkin kamusal tartışmanın etrafından dolanacak bir güvenlik bürokrasisini kontrol ederler. Bu bürokrasi içinde giderek daha az kişi daha geniş kitlelerin hayatlarını etkilecek kararlar alma gücünü ele geçirir.

2- Soğuk Savaş döneminde karmaşıklaşan ve ölçeği büyüyen savunma sanayi daha önceki dönemlerde görülmeyen bir kurumlararası etkileşim, rekabet ya da işbirliği için çekim gücü yaratır.

3- Büyüyen ölçek ve karmaşıklaşan karar alma ve uygulama mekanizmaları yurttaşların kolayca anlayamacağı, onlardan gittikçe tecrit olan ve tecrit oldukça kendi seçkinlerine manevra alanı sağlayan bir teknokratik militarizmin yükselişine olanak sağlar.

4- Yukarıda bahsedilen kurumsal ve teknik karar alma süreçlerini kontrol eden gruplar içinde ortaya çıkan özgün hiyerarşisini beslediği ortak aidiyet, alışkanlık ve avantajlarla şekillenen sosyal ağlar kariyer imkanları sosyal hiyerarşinin kuşaklar arasında miras bırakılmasını mümkün kılar.

Görüldüğü gibi Mills'e göre Birleşik Devlet özelinde askeri endüstriyel kompleksin ortaya çıkışı kapitalizm ve özel mülkiyet ilişkilerinden çok popüler militarizm, güvenlik ideolojisi ve tekno-bürokratik iktidarın kamusal kontrol mekanizmaları karşısında elde ettiği hareket serbestliğinden kaynaklanmaktadır. Bu açıdan bakıldığında Sovyetler Birliği gibi merkezi bürokratik bir teşkilatlanmaya sahip, ekonomik dağıtımın çoğunu kontrol eden, devlet merkezli eğitim ve kariyer olanaklarının toplumsal hiyerarşiyi belirlediği bir örnekte askeri endüstriyel kompleksin çok daha belirleyici olduğunu iddia edebiliriz.

KAYNAKLAR

Allen, R. (2004), *Farm to Factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution*, NJ: Princeton University Press, Princeton.

Aspaturian, V. (1972), "The Soviet Military-Industrial Complex—Does it Exist?", *Journal of International Affairs*, Vol. 26, No. 1.

Boym, S. (1994), *Common Places: Mythologies of Everyday Life in Russia*, Harvard University Press, Cambridge.

Bukharin, O. (1998). "Retooling Russia's Nuclear Cities". *The Bulletin of the Atomic Scientists* – Educational Foundation for Nuclear Science, September/October.

Bystrova, I. (2011), "Russian Military Industrial Complex", Papers Aleksanteri.

Chernyshova, N. (2013), *Soviet Consumer Culture in the Brezhnev Era*, Routledge, London.

Colton, T.J. (1978), "Civil-Military Relations in the Soviet Union: The Developmental Perspective", *Studies in Comparative Communism*, Vol: 11, No: 3 Autumn.

Cook, F.J. (1964), *The Warfare State*, Collier Macmillan, New York.

Cooper, J.M. (1990), "The defense industry and civil-military relations," in Timothy J. Colton and Thane Gustafson, eds, *Soldiers and the Soviet State : Civil-military relations from Brezhnev to Gorbachev* (Princeton, NJ: Princeton University Press): 164-191.

Cooper, J.M. (1991), *The Soviet Defence Industry*, Royal Institute of International Affairs, London.

Cooper, L. (1992), *Power and Politics in the Soviet Union: The Crumbling of an Empire*, Macmillan Press, London.

Cushman, T. (1995), *Notes from Underground: Rock Music Counterculture in Russia*, SUNY Press, New York.

Fitzpatrick, S. (Ed.). (1978), *Cultural Revolution in Russia, 1928–1931*, Indiana University Press, Bloomington.

Galbraith, J.K. (1967), *The New Industrial State*, Princeton University Press.

Global Security, (2019), "Brezhnev-Dnepropetrovsk Mafia"
<https://www.globalsecurity.org/military/world/russia/brezhnev-dnepropetrovsk-mafia.htm>

Halloway, D. (1982), "Innovation in the defence sector," in Ronald Amann and Julian Cooper, eds, *Industrial innovation in the Soviet Union* (New Haven, CT: Yale University Press): 276-367.

Halloway, D. (1983), *The Soviet Union and the Arms Race*, Yale University Press, London.

Harrison, M. (2001), "Soviet industry and the red army under stalin : a military-industrial complex?", *Warwick Economic Research Papers*.

Mann, M. (1988), *States, Wars and Capitalism: Studies in Political Sociology*, Blackwell Publication, Oxford.

Mann, M. (2013), *The Sources of Social Power Volume 4: Globalizations 1945-2011*, Cambridge University Press, New York.

Mills, C.W. (2000), *The Power Elite*, Oxford University Press, New York.

Morton, H.W.,& Stuart, R.C. (1984), *The Contemporary Soviet City*, Macmillan Press, London.

Osorio, A.E.F. (2013), "The Soviet and Russian Military Industrial Complex: Different Approaches, Common Conclusions"
http://www.cervantesvirtual.com/portales/biblioteca_americana/obra/the-soviet-and-russian-military-industrial-complex-different-approaches-common-conclusions-862842

Pilkington, H. (1994), *Russia's Youth and its Culture: A nation's constructors and constructed*, Routledge, London.

Risch, J.W. (2011), *The Ukrainian West: Culture and the Fate of Empire in Soviet Lviv*, Harvard University Press, Cambridge.

Yurchak, A. (2005) *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*, Princeton University Press.

Zaloga, S. (2015), *T-64 Battle Tank: The Cold War's Most Secret Tank*, Osprey Publishing, Oxford.

Zhuk, S.I. (2008), "Religion, 'Westernization' and Youth in the 'Closed City' of Soviet Ukraine, 1964–84, *The Russian Review* 67, October: 661–679.